

לעבר מאבק הגמוני שמאלי בישראל

דני פילק

היפוך תפקידים מאפיין את הפוליטיקה הישראלית בשנים האחרונות. ארגוני הימין החדש הפנימו תפיסות מרכזיות בהגות הביקורתית ומבקשים "לחשוף" את הפוליטיקה המוכחשת של האקדמיה ועולם התרבות ואף מאמצים אסטרטגיה פוליטית של מאבק הגמוני גרמשיאני. מנגד, הכוחות השמאליים והליברליים הביקורתיים בישראל מאמצים תפיסת מציאות שמרנית שדוחה את הפוליטיזציה הזאת ומתעלמת מקיומם של מבני כוח. ברוח זו, עמותות רבות מתמקדות בפעולות של הוקעה מוסרית, חשיפת עוולות ועתירות משפטיות נגד ארגוני הימין החדש ומתחמקות משאלות של בניין כוח. דפוסים אלו נוגעים בשורשי המשבר העכשווי של השמאל בישראל

דצמבר 2019

אשר תנועת "אם תרצו" וארגוני ימין אחרים יצאו בקמפיין נגד הענקת פרס כספי ליוצרי הסרט "לאה צמל, עורכת דין", שזכה בפסטיבל דוקאביב, החליט מפעל הפיס להפסיק את הענקת הפרס לסרטים הזוכים בפסטיבל. תגובתו זו, שנתפסה, בצדק, ככניעה, זכתה כצפוי לביקורת חריפה מצד חוגים אינטלקטואליים שמאליים וליברליים ביקורתיים. אולם בשעה ש"אם תרצו" תקפה את הסרט בשל עמדתו הפוליטית, הביקורת הנגדית הכחישה לרוב את היסוד הפוליטי בהחלטה להעניק לסרט פרס, ובמקום זאת נתלתה בעקרונות ליברליים כלליים של חופש הביטוי וחופש היצירה ובתפיסות מריטוקרטיות של מצוינות אמנותית. כפי שכתבו איגודי היוצרים, האמנים ופורום מוסדות התרבות, "הפרס של מפעל הפיס מוענק ליצירה תיעודית מצטיינת ולא לעבודה משפטית או פוליטית המתועדת בה".

הנהלת מפעל הפיס אמנם חזרה בה לאחרונה מהחלטתה לבטל את המענק, אולם הפרשה מציפה דפוס פוליטי רחב יותר: ארגוני הימין החדש מושגים מרכזיים בהגות הביקורתית הניאו-מרקסיסטית והפוסט-מרקסיסטית, שעורכים פוליטיזציה של ה"טבעי" והמובן מאליו החברתי

– בראש ובראשונה מושג ההגמוניה של אנטוניו גראמשי ומושג ההון התרבותי של פייר בורדייה – והם מאמצים אותם לשירות פעילותם הפוליטית, בשעה שהליברליזם והשמאל הביקורתי בישראל מתעלמים מהם כליל בניתוח שהם עורכים ובגיבוש עמדותיהם.

ולא זו בלבד שהימין החדש מאמץ את השיח הביקורתי הזה; בעשור וחצי האחרון ארגונים בימין שוקדים הלכה למעשה על פרויקט הגמוני במובנו הגרמשיאני, בעוד השמאל הליברלי והרדיקלי בורח מכל מאמץ שכזה לבנות כוח פוליטי. מגמות אלו נוגעות בשורשי המשבר העכשווי של השמאל בישראל, ולכן חשוב מאוד להתמודד עימן.

*

המושג הגמוניה מקורו בהגותו של אנטוניו גראמשי. הגמוניה היא בראש ובראשונה מצב שבו מודל מסוים של ארגון החברה הופך למובן מאליו. התפיסות שמזוהות איתו הופכות ל"טבעיות", וכל רובדי החברה – מוסדותיה, חיי הפרט, המוסר והתרבות – מבטאים אותן. יתרה מזו, ההשקפות המזוהות עם המודל ההגמוני נתפסות כמבטאות את הדרך היחידה האפשרית לארגן את החברה. כך, למשל, הפיכת הקפיטליזם הניאו-ליברלי להגמוני יצרה מצב שבו כלכלת השוק בתצורתה העכשווית נראית למרבית האנשים כדרך ההגיונית היחידה לארגן את החיים הכלכליים, וחוקי השוק נתפסים כחוקים טבעיים.

העובדה שבמצב הגמוני מודל אחד של חברה הופך ל"טבעי" ומובן מאליו אין פירושה שהגמוניה היא מניפולציה שאליטה מרושעת מבצעת על ההמונים השוטים. המצב ההגמוני אפשרי כי המודל החברתי אינו מבטא רק את האינטרסים המרכזיים של קבוצה או קבוצות חברתיות מסוימות, אלו שמנהיגות את הפרויקט ההגמוני, אלא הוא גם עונה חלקית על האינטרסים של קבוצות רבות אחרות, שהן חלק מהקואליציה שתומכת בו. מבחינה זו, כל מודל הגמוני מבוסס על סוג של ברית בין קבוצות חברתיות שונות, ועל כן גם על פשרות בלתי נמנעות מצידה של הקבוצה הדומיננטית יותר, הנדרשות על מנת לגייס קבוצות חלשות יותר למטרותיה.

על כל מודל הגמוני של ארגון החברה מאיימים מודלים חלופיים. החברה היא זירה שמתקיים בה עימות בין מודל חברתי שהפך להגמוני ובין פרויקט או פרויקטים אחרים שמקדמים אינטרסים ותפיסות חלופיים. כל אחד מהמודלים מבקש להפוך דרך חיים מסוימת ואופני חשיבה מסוימים לדומיננטיים, לטבעיים. לכן הגמוניה אינה רק מצב מוגמר, אלא היא גם התהליך המתמיד לקדם או לשמר מודל מסוים של חברה כקונצנזואלי, כ"טבעי", על חשבון מודל אחר. הקונצנזוס הזה מתבסס מצד אחד על כך שהפרויקט ההגמוני מתייחס – גם אם באופן חלקי, כאמור – לאינטרסים של קבוצות רבות בחברה, ומצד שני הוא מתבסס על סדרת מנגנונים שמתרגמים את המאפיינים העיקריים של הפרויקט ההגמוני ל"טבעיים": מערכת חינוך, תקשורת, מוסדות דת, מוסדות תרבות, יצירה תרבותית, ואפילו – לדברי גראמשי – המבנה האדריכלי של העיר. ובמקרים שאי-אפשר לייצר קונצנזוס, בקבוצות חברתיות שאת האינטרסים שלהן אי-אפשר להפנים אל תוך המודל ההגמוני אפילו לא באופן חלקי מאוד, מעצבים את המודל ההגמוני באמצעות הפעלת כוח.

הון תרבותי, אחד משלושה סוגי ההון שתיאר הסוציולוג בורדייה (השניים האחרים הם הון כלכלי והון חברתי), הוא מרכיב חשוב של כל פרויקט הגמוני. לפי בורדייה, ההון התרבותי משמש את המעמדות הגבוהים כהצדקה כמו-דתית לפריבילגיות שלהם. הפיכת ביטויי תרבות מסוימים ל"הון" משמעה הפיכתם לכוח חברתי; היא הופכת את הפריבילגיות של הקבוצות הדומיננטיות בבלוק ההיסטורי ההגמוני ל"טבעיות". הַצָּבֵר ההון התרבותי והעברתו מדור לדור עמומים ומוסתרים באמצעות שפה מריטוקרטית, שכן המיסטיפיקציה שלהם קריטית לפעולתם. לדוגמה, בחברות הקפיטליסטיות טיעונים מריטוקרטיים משמשים הצדקה לחלוקה לא שווה של משאבים וכוח: "מגיע לנו" להרוויח יותר, או לנכס לעצמנו חלקים גדולים יותר של התוצר המשותף, כי "אנחנו" יותר חרוצים, או יזמים, או מוכשרים, או יצירתיים. היתרונות שהם פועל יוצא של יחסי כוח לא סימטריים ושל אי-שוויון מוצדקים באמצעות הטענה שהאנשים בעלי היתרון הם האנשים בעלי הכישורים המתאימים, שהתרבות שהם מייצרים וצורכים היא "גבוהה" יותר, "איכותית" יותר, ולכן "מגיע להם".

*

המתקפה האסטרטגית של "אם תרצו" וקבוצות ימין אחרות על מוסדות התרבות, על האקדמיה ועל ארגוני חברה אזרחית שואפת לבצר את הפרויקט הלאומני הניאו-ליברלי ולבסס אותו כהגמוני באמצעות פגיעה ב"מאחזים" של המודל הליברלי. בתוך כך היא מבקשת לערער את המעמד ה"טבעי" של הידע האקדמי בתחומי מדעי החברה והרוח ואת ההיררכיות התרבותיות ולחשוף את היסודות הפוליטיים שבבסיסם, כדי לקעקע את הפוטנציאל ההגמוני הטמון בהם ואף לעשות להם דה-לגיטימציה. לדוגמה, בפעולותיהם לקעקע את מעמדן של החלטות הנוגעות ליצירות תרבות ומתבססות על איכויות "טבעיות" של יצירות כאלה, ארגוני הימין החדש מראים שהידע וההיררכיזציה האלה הם הון תרבותי וגם משרתים מאמצים פוליטיים.

למתקפה על מוסדות התרבות, האוניברסיטאות וארגוני השמאל יש ערך עבור הפרויקט הלאומני ושאיפותיו ההגמוניות גם במנותק מהשלכותיה המעשיות על הגופים עצמם, מעצם היותה אירוע תקשורתי שמעצב מחדש את השיח הציבורי. למשל, אף שהנהלת מפעל הפיס חזרה בה מהחלטתה הראשונית להפסיק את מימון פרס דוקאביב, ואף שהמתקפה של "אם תרצו" על המחלקה לפוליטיקה וממשל באוניברסיטת בן-גוריון לא הביאה לסגירת המחלקה, בעצם המתקפות הללו ובמתקפות המתמשכות על גופים וארגונים אחרים לאורך עשר השנים האחרונות טמון רווח פוליטי. במקרה של מפעל הפיס ההישג המרכזי הוא הדיון התקשורתי, שמשמעותי יותר מסוגיית ביטול המימון לפרס דוקאביב. מתקפות כאלה מעצבות מחדש את גבולות הדיון הציבורי הלגיטימי ואת הערכים המקובלים, כלומר את גבולות המובן מאליו הפוליטי והחברתי, וזוהי הרי שאיפתו הבסיסית של כל פרויקט הגמוני.

ואכן, המקרה של מתקפת "אם תרצו" על הסרט "לאה צמל, עורכת דין" הוא אפיזודה אחת מיני רבות שאי-אפשר להבינה אלא כחלק מאסטרטגיה רחבה יותר של הימין החדש. אין מדובר רק בתנועת "אם תרצו", ואין מדובר רק בתחום היצירה הקולנועית, או בשדה של היצירה התרבותית בלבד. כפי שתיאר זאת הסוציולוג שלמה סבירסקי, הפרויקט הלאומני הניאו-ליברלי פועל לטובת שתי אליטות – אליטת הון ואליטת כיבוש. הימין החדש מבקש להפוך את הדומיננטיות הפוליטית שלו להגמוניה, והוא עושה

זאת באופן מסודר ושיטתי מתוך הפנמת המשמעות העמוקה של מושג ההגמוניה – לא כאותה מפלצת כול יכולה שמנהלת אנשים כמריונטות, דימוי שכיח בקרב רבים מהכותבים הביקורתיים, אלא כמאבק עיקש וממושך להפוך מודל חברתי מסוים ליציב יחסית וקונצנזואלי אגב שלילת הלגיטימיות של האלטרנטיבות והצגתן כ"הזיות".

בעשור האחרון הקדיש הימין הלאומני מאמצים רבים לפיתוח שיטתי של מגוון מנגנונים הגמוניים. מנגנונים אלו כוללים בין היתר מכוני חשיבה דוגמת פורום קהלת והמכון לאסטרטגיה ציונית, שמקדמים בניית נרטיבים לאומניים ומדיניות ניצית וניאו-ליברלית ומטפחים קאדר של אינטלקטואלים ודוברים שיקדמו את סדר היום הרצוי; שופרים אידאולוגיים דוגמת העיתון היומי **ישראל היום**, המיועד לציבור הרחב, וכתב העת **השילוח**; סדנאות ותוכניות חינוכיות שמהן יוצאים צעירים היודעים לדקלם היטב את המסרים החדשים, ממש כפי שעמיתיהם יוצאי בניין גילמן באוניברסיטת תל אביב יודעים לדבר ברהיטות על הון תרבותי והגמוניה גרמשיאנית. חלק ניכר מהגופים האלה נתמך על ידי "קרן תקווה" הניאו-שמרנית, המבוססת בארצות הברית ומקדמת סדר יום לאומני-ניצי של ימין כלכלי קיצוני ו"שמרנות חברתית", אך תומכים בהם גם גורמים אחרים.

לצד התשתית האידאולוגית והקאדר האינטלקטואלי, יש גם ארגוני שטח כמו "אם תרצו" שתפקידם להדהד את המסרים בשיטתיות בגופי התקשורת באמצעות קמפיינים דוגמת "שערוריית" מפעל הפיס. ארגונים אלו מסתייעים בתיווכם של פוליטיקאים ודמויות ציבוריות אחרות, שבכוחם להדהד היטב את המסרים.

ואכן, ככל פרויקט הגמוני, גם הפרויקט הלאומני החדש מושקע בכניסה של אנשי הימין החדש לאמצעי התקשורת במיינסטרים. מאבקם כולל גם "מאבק שוחות" (כפי שתיאר גראמשי את המאבק ההגמוני), שמטרתו לכבוש את אותם מוסדות שבהם מתבצרים שרידיו של פרויקט ליברלי חלופי – בית המשפט העליון, עיתונות מסוימת, מחלקות מסוימות באקדמיה.

*

אל מול הקדחתנות המרשימה של הימין החדש, הליברליזם הפוליטי בישראל – הן במופעו המיינסטרימי והן בזה הרדיקלי – מתעלם בפעילותו ממבני כוח. השמאל הליברלי כלוא באשליה הליברלית שהמדינה ניטרלית או יכולה להיות ניטרלית, ושמוסדות כגון בתי משפט, אקדמיה או מוסדות תרבות מתנהלים אך ורק לפי קריטריונים "מקצועיים" טהורים שהוא רואה בהם ביטויים של "אמת" – האמת המשפטית, האמת האמנותית וכדומה. אם כן, הזעזוע הליברלי מהחלטת מפעל הפיס להיכנע ללחצים של ארגוני הימין הוא תגובה שביסודה חוסר נכונות להכיר ביחסי הכוח שמאחורי החלטות "מקצועיות" טהורות, בעיקר כשהן תואמות את מערכת הערכים הליברלית; התכחשות לתפקידה של התרבות בכינונו של פרויקט הגמוני; והתעלמות מכך שמוסדות תרבות מבוססים על הון תרבותי ויוצרים הון תרבותי. הציפייה להפרדה בין ספרות שונות של עשייה חברתית, הציפייה "לא לערבב בין אמנות לפוליטיקה" או "לא לערבב בין ספורט לפוליטיקה", מתעלמת מהתשתית המוסדית שמאפשרת להפוך יצירת תרבות להון תרבותי.

אולם חשוב להבין שהמודעות לתשתית הפוליטית של עולם המחקר והתרבות אין פירושה רדוקציה של כל שדה עשייה אנושית לכדי פוליטיקה. גם אם מבינים את מקומו של שדה התרבות במאבקים ההגמוניים ואת הדרכים ליצירת הון תרבותי, הרי קיימים קריטריונים ייחודיים לשיפוט ולא מדובר אך ורק ביחסי כוח פוליטיים. יש בהחלט קריטריונים אפיסטמולוגיים שמאפשרים לשפוט את תקפותן של טענות לגבי ידע במדעי החברה או במדעי הרוח, כפי שיש קריטריונים אסתטיים שמאפשרים לקטלג יצירות אמנות. אבל קריטריונים אלו אינם "טבעיים" אלא מתכוננים במארג מוסדי מורכב, בשדה של יחסי כוח.

מדוע הפרויקט הליברלי השוקע נוטה להתכחש לפוליטיות שלו? בראש ובראשונה מכיוון שהליברליזם ככלל נוטה לתפוס עצמו כקדם-פוליטי, כמה שמניח את הבסיס והגבול לכל מרחב פוליטי, ועל כן הוא נוטה להכחיש את הפוליטיות של יסודותיו שלו. האמונה שהספרות השונות של עשייה חברתית – כלכלה, פוליטיקה, תרבות, מדע, ספורט – נפרדות זו מזו, אוטונומיות ומתנהלות על פי קריטריונים ייחודיים לכל אחת מהן, היא נקודה מרכזית בתפיסת העולם הליברלית. השמאל הליברלי בישראל מגן על מוסדות שמבטאים את תפיסת העולם הליברלית, ולכן אולי בשל כך גם תפיסתו העצמית משוקעת עדיין במובן מאליו הזה, כלומר בדימוי עצמי של "טבעיות" א-פוליטית.

אפשר לטעון, בצדק, שכל פרויקט של חברה מניח כי קיימים ערכים בסיסיים שתקפותם היא תנאי למאבק הפוליטי ולא תוצאה שלו. אבל השאלה היא באילו ערכים מדובר. הנחות היסוד הליברליות – ההנחה שחברה היא חוזה בין פרטים, האמונה שכל ספרה חברתית היא נפרדת ואוטונומית, שלא מערבים בין אמנות ופוליטיקה, ספורט ופוליטיקה, כלכלה ופוליטיקה, האמונה שהמדינה ניטרלית ופקידיה אנשי מקצוע – מעצימות את הדה-פוליטיזציה. לשם השוואה, יש מסורת דמוקרטית אחרת, רפובליקנית בבסיסה, המניחה שלכל אחת ואחד מאיתנו הזכות להשתתף כשווים ושוות בקביעת ההסדרים החברתיים והמוסדות החברתיים שמארגנים את החיים המשותפים של הקהילה הפוליטית שאנחנו שייכים לה. הנחות אלו עושות רה-פוליטיזציה של החיים החברתיים, כי הן מדגישות את המרכזיות של ההשתתפות הפוליטית.

*

פירוש המתקפות של ארגוני הימין כמתקפה על ה"אמת" או על האוטונומיה של התרבות והאקדמיה אינו רק טעות אנליטית אלא גם מתכון לכישלון אסטרטגי. העובדה שארגונים אלו מכירים ביסודות הפוליטיים העמוקים של מאבקים בעוד הכוחות הליברליים והשמאליים אינם מכירים בהם מקנה לארגוני הימין יתרון גדול ומקלה עליהם לפרק את שרידיו האחרונים של פרויקט הגמוני חלופי ולבסס פרויקט הגמוני חדש.

בשעה שהימין הלאומני עסוק בבניית כוח על בסיס גישה גרמשיאנית ממש, הליברליזם הפוליטי הישראלי מציב סדר יום שעסוק בפעולות של הוקעה מוסרית, חשיפת אמת או עתירות משפטיות לבג"ץ. במצב שבו בקרב החברה היהודית בישראל הכיבוש עבר נורמליזציה, מצב שבו נעלמה כמעט לגמרי ההתנגדות הפוליטית לכיבוש, ארגוני חברה אזרחית כמו "שוברים שתיקה", "יש דין", "בצלם", "רופאים לזכויות אדם", "הוועד נגד עינויים" ואחרים עושים עבודה חשובה בהצביעם על עוולות הכיבוש. אך פעילות זו אינה יכולה לשמש יסוד לבניית כוח ולגיבוש "בלוק היסטורי" שיקדם פרויקט

הגמוני חלופי לזה הלאומני הניאו-ליברלי. יתרה מזו, במקום לבנות כוח ולנהל מאבק שוחות, השמאל הליברלי עוזב מוקדי כוח, באקטים של התפטרות מחאתית, אשר ראויים לשבח במישור המוסרי אך מפנים מקום לכוחות הלאומניים הניאו-ליברליים. פעולות ופעילויות כאלה, חשובות ככל שיהיו, אינן יכולות להתגבש לאסטרטגיה פוליטית שתקדם חלופה לפרויקט הלאומני הניאו-ליברלי.

הדרך היחידה להתמודד עם הדומיננטיות של הפרויקט הלאומני הניאו-ליברלי היא לבנות כוח, לפתח מוסדות וארגונים ולנהל "מלחמת עמדות" בכל זירה אפשרית במסגרת פיתוח שיטתי של חלופה הגמונית לפרויקט הלאומני הניאו-ליברלי – חלופה דמוקרטית ושוויונית שאיננה מבוססת על התפיסה הליברלית הצרה. במקרים כמו ביטול המימון לפרס דוקאביב, במקום להזדעזע מול הפוליטיזציה כביכול של החלטות – שלמעשה חושפת את יחסי הכוח שעברו "נטורליזציה" – היה צריך לנהל מאבק מתוך הבנה כי אין מדובר בהנגדה בין "החלטות טהורות" ל"התערבות פוליטית", אלא במאבק פוליטי וכוחני בין שתי תפיסות עולם. ארגוני הימין החדש מקדמים חזון אנטי-דמוקרטי של אדנות יהודית, חזון אנטי-פלורליסטי ששולל את זכות הביטוי של מי שחושב אחרת, חזון של קידוש האנוכיות החברתית, פירוק מוסדות הרווחה ושליטה פוליטית-כלכלית באמצעות ברית בין אליטות ההון והכיבוש. המתקפה שלהם על יצירות תרבות או על עשייה אקדמית היא אחד הכלים למימוש חזונם. צריך להתנגד לחזון הבלהות הזה בגלל תוכנו, ולא כי הוא פוגע ב"מקצועיות" או ב"אוטונומיה" של הספרה התרבותית. לכן קרב כזה, המודע לפוליטיות של הידע האקדמי או של התרבות, צריך להיעשות גם על בסיס הגנת הערכים הספציפיים שיצירה או קורס אקדמי מגלמים, ולא רק בשם "חופש אקדמי" או "אי-התערבות בהחלטות מקצועיות".

הפרויקט הלאומני הניאו-ליברלי הוא פרויקט אנטי-דמוקרטי. בגרסתו התיאוקרטית – זו של הסמוטריצי'ים, הפרצים והפייגלינים – הוא אנטי-דמוקרטי כי מקור הסמכות איננו העם אלא קולו של האל כפי שהוא מפורש על ידי רבנים. בגרסתו האתנו-לאומנית הרדיקלית – זו של נתניהו, רגב, ליברמן, שקד או בנט – הוא אנטי-דמוקרטי כי גרסה זו מבוססת על שלילה מוחלטת של השוויון ועל בניית היררכיות אתנו-לאומיות ומעמדיות, ואין דמוקרטיה ללא קבלת העיקרון של השוויון המלא בזכות להשתתף בקביעת החוקים המסדירים את החיים המשותפים. לא צריך להעמיד מול הפרויקטים הללו שיח של אמת ורציונליות "טהורות", אלא לבנות כוח, ולפתח כלים ומנגנונים כדי לקדם פרויקט הגמוני שמאלי חלופי שביסודו דמוקרטיה ושוויון כלכלי, חברתי ופוליטי, ואשר סיום הכיבוש הוא מרכיב הכרחי שלו.

פרופ' דני פילק חוקר בין היתר פופוליזם בישראל ובעולם. פילק הוא חבר צוות התיאום והמזכירות של תנועת "עומדים ביחד".
